

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Віктор
ДАНИЛЕНКО

В.І. ВЕРНАДСЬКИЙ
ПРОСТІР
ЖИТТЯ
І ДУМКИ

Рецензенти:

С.В. Кульчицький, доктор історичних наук, професор

О.П. Реєнт, доктор історичних наук, професор,
член-кореспондент НАН України

О.С. Рубльов, доктор історичних наук, професор

*Видання здійснено за кошти
Цільової комплексної програми
«Створення та розвиток науково-видавничого
комплексу НАН України»*

*Друкується за рішенням Вченої ради
Інституту історії України НАН України
(протокол від 03.05.2018 № 4)*

Даниленко В.М.

Д18 В.І. Вернадський. Простір життя і думки / Віктор Даниленко; НАН України, Ін-т історії України. — Київ: Академперіодика, 2019. — 352 с.

ISBN 978-966-360-386-5

Висвітлено життя та діяльність видатного вченого-природознавця, філософа і мислителя, громадсько-політичного діяча Володимира Івановича Вернадського, ім'я якого займає одне з найпочесніших місць у світовій науці поряд з І. Ньютоном, Ч. Дарвіном, А. Ейнштейном. Біографічний нарис підготовлено на основі його праць, щоденників, листів, маловідомих або недоступних раніше документів і матеріалів. Життєпис подано у контексті суспільно-політичних процесів і подій. У додатку вміщено маловідомий в Україні, але дуже цінний краєзнавчий нарис молодого вченого.

Для істориків, викладачів, студентів, всіх, хто цікавиться долею В. Вернадського, історією науки, минулим української держави.

УДК 502.2-051

ПЕРЕДМОВА

Англійська промислова революція останньої третини XVIII — першої третини XIX століття зумовила два доленосних для людства процеси: перехід від аграрної форми організації суспільства до індустріальної та об'єднання різною мірою ізольованих і самодостатніх мононаціональних і полінаціональних цивілізацій у спільноту. Перший із часом став комплексним процесом індустріалізації окремих країн, а згодом і цілих материків. Він докорінним чином змінював характер життєдіяльності народів у всіх сферах: економічній, етносоціальній, політичній, духовній. Другий процес згодом набув ознак, які дали можливість визначити його як глобалізацію і формування дійсно цілісної всесвітньої цивілізації.

З порубіжжя XVIII—XIX століть перед кожним народом раніше чи пізніше поставала дилема: сконцентрувати зусилля співгромадян на максимально швидкому і безболісному входженні в індустріальне буття або зосередитися на консервації перевірених часом засад традиційного аграрного суспільства. Народи, які першими свідомо чи стихійно стали на шлях промислової революції та реалізації інших складових індустріалізації, отримали можливість повніше і якісніше реалізувати досягнення у виробництві матеріальних благ. Вони зосередили в своїх руках левову частку світових виробничих потужностей та товарів і стали головними генераторами суспільного прогресу, незважаючи на величезні втрати і жертви, які вони вимушені були нести, торуючи невідомі людству шляхи. Країни, які під впливом різних чинників, передусім колонізаційного характеру, пізніше вступили у новий цивілізаційний потік чи вперто відмовлялися від індустріальної трансформації, понесли ще важчі матеріальні, духовні й людські втрати у протистоянні з індустріалізованими націями і вимушені були надолужувати згаяний час, переймаючи у колонізаторів не тільки технічні досягнення і виробничу організацію, а й навіть одяг, предмети побуту, мову та суспільно-політичну організацію.

Українство зробило перші неспівмірні кроки шляхом промислової революції в 1830-ті роки. А справжній прорив України в індустріальне суспільство стався на рубежі XIX і XX століть. Гігантський, надзвичайно складний і суперечливий індустріалізаторський рух складався з щохвилиних, щогодинних і щоденних дій та вчинків десятків мільйонів простих трудівників. А дехто, свідомо чи несвідомо, зробив особливо важливий внесок у розбудову нової цивілізації. Найбільше зросло значення особистості в суспільному прогресі з початком наукової революції в 1860-ті роки і активно продовжувались у 1890—1900-ті роки революцією технологічною. В Україні на ниві промислової, технічної та індустріально-культурної революцій від середини XIX століття і до кінця другого десятиліття XX століття плідно працювали родини Ханенків, Терещенків, Симиренків, Бродських, Сікорських, Кульженків, Григоровичів-Барських та багатьох інших. Нову літературу, мистецтво і культуру України індустріальної епохи творили письменники І. Франко, В. Винниченко, композитор М. Лисенко, художники М. Мурашко, О. Мурашко, архітектор В. Городецький та багато інших митців. Вагомий внесок у перетворення освіти і науки в самостійні і визначальні галузі індустріалізованої економіки України належить династіям Бунге і Кауфманів, М. Грушевському, І. Мечнікову, Є. Патону, В. Палладіну, А. Кримському, С. Єфремову...

Серед цих видатних будівничих нового суспільства особливе місце посідав Володимир Іванович Вернадський, який став водночас активним провідником ідеології та практики постіндустріальної цивілізації. Складне та багате його життя тісно пов'язано з Ленінградом, Москвою, Києвом, Полтавою, Кримом. Найдужче В. Вернадський любив південь Росії, чудову Україну, простори Дніпра, береги заповідника під Києвом, де він часто працював, Крим з геохімічними проблемами Чорного та Азовського морів.

За своє життя Володимир Іванович об'їхав частину Фінляндії, західну Росію, Північний Кавказ, Закавказзя, Середню Азію, Забайкалля, Алтай, Західний Сибір, Урал, Карелію, Кольський півострів. Довго жив і працював у Франції, Німеччині, Чехії. Побував у Швеції, Данії, Голландії, Норвегії, Бельгії, Австрії, Швейцарії, Великій Британії, Італії, США, Канаді. Праці В. Вернадського за його життя опубліковано російською, англійською, німецькою, українською, французькою, чеською та японською мовами.

Особистість В. Вернадського була цілісною, надзвичайно складною і суперечливою. Його громадське й особисте життя тривало в умовах глибокої внутрішньої духовної боротьби уважного спостерігача з мислителем-мудрецем, педантичного дослідника з інтуїтивістом-теоретиком, вченого з громадським діячем, ідеаліста з прагматиком. Саме ця боротьба була основою особистісної еволюції видатного науковця і громадянина Всесвіту Володимира Івановича Вернадського.

За життя вченого з'ясуванню його місця і ролі в науковому й суспільному поступі приділялося недостатньо уваги. Переважно відповідні роботи і розвід-

ки належали фахівцям у галузі природничих наук та штатним ідеологам сталінської доби, а не спеціалістам з історії науки¹.

Увага до особистості й творчості В. Вернадського зросла на початковому етапі науково-технічної революції та ідейно-політичної «відлиги» 1950-х — першої половини 1960-х років. Однак і тогочасні дослідження належали здебільшого природознавцям і філософам.

Останнє десятиліття ХХ ст. принесло сплеск інтересу науковців світу до особистості В. Вернадського і його наукової творчості. Авангард нової хвилі дослідників життя і творчості видатного вченого склали науковці і публіцисти Росії й України. Російських дослідників цікавило передусім справжнє місце і роль В. Вернадського в історії російської і світової науки². Українських учених хвилювали перш за все два питання: внесок видатного вченого в організацію та зміст української науки і ставлення його до українського питання й особливо до української державності³. Так, Елізабет Лучка-Гай намагалась розібратися, хто зі сперечальників правий: чи прихильниця «українськості» В. Вернадського О. Апанович в її роботах «І любов до України єднала нас: До 125-річчя від дня народження В.І. Вернадського» (Літературна Україна. — 10 березня 1988 р.), «Перший президент Української Академії наук» (Наука і культура України. Київ, 1988. Вип. 22), «Связи Вернадского с Украиной» (у книзі «В.И. Вернадский: жизнь и деятельность на Украине» (Київ, 1988), чи прихильник антиукраїнської малоросійськості В. Вернадського С. Білокінь⁴. Вона прагнула розглянути національний світогляд ученого в розвитку, однак залишалась у межах традиційної культурологічно-історичної методології. У результаті Е. Лучка-Гай доходить висновків: 1) В. Вернадський «...не підтри-

¹ Див.: Академику В.И. Вернадскому. М., 1936. Т. 1.

² Аксенов Г.П. Вернадский. М., 2001; Баландин Р.К. Вернадский: жизнь, мысль, бессмертие. 2-е изд., доп. (К 125-летию со дня рождения). М., 1988; Баландин Р.К. Наследие и наследники Вернадского. *Дружба народов*. 1988. № 12; В.И. Вернадский: *pro et contra* / Сост., вступ. ст., коммент. А.В. Лапо. СПб., 2000; Гумилевский Л.И. Вернадский. 3-е изд. М., 1988; Мочалов И.И. Владимир Иванович Вернадский (1863—1945). М., 1982; Болгар Н.Н. Владимир Иванович Вернадский: Любовь к людям и свободное искание истины. ХХ век. Люди и судьбы / Под общ. ред. Н.И. Элиасберг. СПб., 2001.

³ Дражевська Л. Володимир Іванович Вернадський (1863—1945). *125 років Київської української академічної традиції*: Зб. / УВАН у США; Ред. Марко Антонович. Нью-Йорк, 1993; Апанович О. Україна в духовному світі Вернадського. *Золоті ворота*. 1993. Вип. 3; Гречанюк С. Вернадський наш. *Народна газета*. 1994. № 31 (162); Гирич І. Між російським і українським берегами. Володимир Вернадський і національне питання (у світлі щоденника 1917—1921 років). *Мappa mundi*. Зб. наук. праць на пошану Ярослава Дашкевича з нагоди його 70-річчя. Львів — Київ — Нью-Йорк, 1996; Коропецький І.С. Що могло вплинути на політичний світогляд Володимира Вернадського? *Сучасність*. 1997. № 10; Лучка-Гай Е. Чи був Володимир Вернадський українським націоналістом. *Сучасність*. 1997. № 1; Брюховецький В.С. Еволюція української ідеї в системі поглядів В.І. Вернадського. *Національний університет «Києво-Могилянська Академія». Наукові записки*. Спец. вип. Т. 9, Ч. 1. Київ, 1999.

⁴ Див.: Білокінь С. Для повноти картини. *Розбудова держави*. 1992. С. 57—59.

мував ідеї незалежної української держави — навіть такої, яка існувала в 1918 році і залучила його до праці над початками УАН. Проте сам лише факт, що Вернадському не імпонувала політична незалежність України, не означає, що він не був націоналістом»⁵; 2) учений «був прихильником культурної, а не політичної автономії»⁶; 3) у 1920-ті — 1930-ті роки «Вернадський-учений переважував Вернадського-українця»⁷; 4) Вернадський — переконаний русофіл⁸.

Її опонент І. Гирич вважає, що «проблема «В. Вернадський і українська справа» набуває надзвичайної ваги тому, що є визначальною при вирішенні таких ключових питань нашої історії ХХ ст., як концепція і розвиток національної науки в переломний період, місце і роль української еліти в часи визвольних змагань тощо. Сучасні дослідники ВУАН вважають позицію В. Вернадського еталонною при з'ясуванні будь-яких проблем становлення Академії наук у Києві, при визначенні правильності дій того чи іншого політичного діяча, вченого-академіка й простого науковця. Погляди вченого видаються об'єктивними, бо існує ще один міф про аполітичність В. Вернадського, його незаангажованість, нейтральність щодо будь-якої з ворогуючих у політичному конфлікті 1917—1921 рр. сторін, що насправді... не відповідало дійсності»⁹.

І. Гирич поклав в основу своєї статті щоденник В. Вернадського і зосередив увагу на з'ясуванні ставлення Володимира Івановича до української державності, національно-визвольного руху, науки, освіти, культури доби відродження, його політичних уподобань і уяви про майбутній політичний устрій України, рівня його обізнаності з українськими постулатами. До таких постулатів він відносить мову, культуру, літературу¹⁰.

Розуміння реального мовного і культурного становища В. Вернадським дослідник вважає «кепським». Він акцентує увагу на тому, що В. Вернадський не опанував тодішню українську літературну мову через його ставлення до неї як до язичія, з україномовної літератури знав лише праці М. Грушевського та томи «Історії України-Руси» польсько-литовського періоду¹¹. Як культурно-громадський діяч в Україні В. Вернадський, на цілком справедливу думку І. Гирича, був провідником збереження панівного становища російської культури в Україні, свідомим об'єднувачем тих учасників українського національного руху, які люблять російську культуру як результат спільної праці

⁵ Лучка-Гай Е. Чи був Володимир Вернадський українським націоналістом. *Сучасність*. 1997. № 1. С. 91.

⁶ Там само.

⁷ Там само. С. 94.

⁸ Там само.

⁹ Гирич І. Між російським і українським берегами. Володимир Вернадський і національне питання (у світлі щоденника 1917—1921 років). *Мappa mundi*. Збірник наукових праць на пошану Ярослава Дашкевича з нагоди його 70-річчя. Львів — Київ — Нью-Йорк, 1996. С. 735.

¹⁰ Там само. С. 725, 736.

¹¹ Там само. С. 737—738.

росіян та українців¹². А ставлення В. Вернадського до українських учених він оцінив як украй негативне в більшості випадків через відсутність у них проросійських симпатій, орієнтацію на самостійність України¹³. Правда, дослідник не наголосив, що наведені ним оцінки В. Вернадським українських науковців стосуються не їхніх наукових здібностей і кваліфікації, а лише політичного світогляду. І. Гирич дивиться на характеристику В. Вернадським особистостей української науки тільки у площині «український — російський», не зауважуючи, що для Володимира Вернадського головним критерієм оцінки вченого був високий рівень здатності до пошуків та узагальнень нового знання, відповідність світовим критеріям наукової творчості. І все, що, на його думку, заважало реалізації ученого, вело до обмеження, «вузькості» поглядів, він засуджував. Хоча його власна національна самоідентифікація якось не заважала йому в науковому пошуку...

Підсумовуючи свій аналіз світоглядних засад В.І. Вернадського, І. Гирич доходить висновку, що «В. Вернадський — людина імперського менталітету, і це цілком природно для особи, яка втратила глибинний емоційний зв'язок з етнічною батьківщиною... В. Вернадський — яскравий представник численної когорти «блудних синів» України. Стрижнем його суспільно-політичного мислення було поняття «російськості» як певного наднаціонального феномену загальнолюдської вартості, вищої від просто національної свідомості. Але протиборство російської й української національних ідей викликало у нього спалахи несподіваного спонтанного націоналізму»¹⁴.

З висновками І. Гирича перегукуються й деякі думки визнаного авторитета української вернадськології Олени Апанович. Вона вважала, що Володимир Іванович Вернадський, визнаючи себе етнічним українцем, був при цьому переконаним російським слов'янофілом, вважав науку надбанням усього людства, але мріяв про панівні позиції російських науковців¹⁵.

Дещо випадають із загального русла вернадськознавчих робіт українських науковців кінця ХХ століття статті Ю. Хлистун, В. Шинкарука та С. Шаригіна¹⁶. Так, Ю. Хлистун пише, що «будучи українцем за корінням і ніколи не відмовляючись і не забуваючи цього, Володимир Вернадський став «громадянином Всесвіту», бо його внутрішній світ і могутній інтелект, які сягали ноосферного безмежжя, не могли задовольнитись національними кордона-

¹² Там само. С. 738—739.

¹³ Там само. С. 747—748.

¹⁴ Там само. С. 751.

¹⁵ Див., наприклад: Апанович О. Володимир Вернадський і Чехія. *Хроніка-2000*. 1999. № 1. С. 237.

¹⁶ Див.: Хлистун Ю.С. Заборонений рік (Роль В.І. Вернадського в заснуванні Української Академії у Києві). *Аксіоми для нащадків: Українські імена у світовій науці*. Зб. нарисів. Львів, 1992; Шинкарук В. В.І. Вернадський та І. Кант. Гуманістичні традиції і сучасність. *Розбудова нації*. 1993. № 10; Шарыгин С. Академик Вернадский в Крыму. К 50-летию со дня смерти. *Крымская газета*. 1995. 2 марта.

ми. Йому належав Всесвіт, в якому завжди чільне місце посідала його рідна Україна. І це найяскравіше виявилось в його подвижницькій діяльності щодо створення Української Академії наук»¹⁷.

Очевидно, що найбільший внесок серед українських істориків науки у вивчення і пропаганду життя і діяльності В. Вернадського зробила О. Апанович¹⁸. Вона активно розробляла тематику впливу української дійсності на світогляд і творчість видатного наукового і громадсько-політичного діяча Східної Європи кінця XIX — першої половини XX ст. та його внеску в реорганізацію і розвиток науки в Україні.

Від початку XXI століття пріоритети в українській вернадськології спрямовували на вивчення колосального внеску В. Вернадського у формування всесвітньої цивілізації принципово нової якості. Суттєві кроки в цьому напрямі зробили Ю. Хорунжий, Л. Алексєєва, Т. Варава, Т. Вересовська, Ф. Вольвач, Ф. Моргун, М. Юрченко¹⁹. 2017 року побачила світ монографія К. Ситника і Т. Бевз «Володимир Вернадський: Людина. Громадянин. Учений» (Київ, Наук. думка, 2017. 368 с.), в якій проаналізовано ідеї лібералізму, науковий світогляд, «українське питання» в суспільно-політичному дискурсі В. Вернадського, осмислена роль інтелігенції в його поглядах і працях.

Визначною подією в науковому й суспільно-культурному житті України став вихід у світ «Вибраних праць академіка В.І. Вернадського», здійснений Національною академією наук України протягом 2010—2013 років. Крім праць ученого, книги містять присвячені йому ґрунтовні статті. Їх авторами є відомі вчені — члени НАН України Л. Дубровіна, О. Онищенко, А. Загородній, В. Смолій та ін. Тексти супроводжено розлогими коментарями та покажчиками.

Продовжило тематику «Володимир Іванович Вернадський і Україна», започатковану у низці томів серії «Вибрані наукові праці академіка В.І. Вернад-

¹⁷ Хлистун Ю.С. Заборонений рік (Роль В.І. Вернадського в заснуванні Української Академії у Києві). *Аксіоми для нащадків...* С. 31.

¹⁸ Див.: Апанович О. Володимир Вернадський і Чехія. *Хроніка-2000*. 1999. № 1; Апанович О. Україна в духовному світі Вернадського. *Золоті ворота*. 1993. Вип. 3; Апанович О. «Слухаючи гарну музику...» *Культура і життя*. 1988. 13 берез.; Апанович О. В.І. Вернадський на Полтавщині. *Радянська освіта*. 1988. 15 берез.; Апанович О. Читач — академік Вернадський. *Вітчизна*. 1988. № 3; Апанович О. Связи Вернадского с Украиной. В.И. Вернадский. Жизнь и деятельность на Украине / Сытник К.М., Апанович Е.М., Стойко С.М.; Отв. ред. Бабичев Ф.С. 2-е изд. испр. и доп. Київ, 1988.

¹⁹ Див.: Алексєєва Л.А. Научно-просветительская деятельность В.И. Вернадского. *Вісник Донецького державного університету економічних технологій*. 1999. № 1; Варава Т., Вересовська Т. Пропозиції В.І. Вернадського щодо розробки концепції створення Української Академії наук та її структури (1918—1919). *Наукові праці Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського*. Вип. 3. Київ, 2000; Вольвач Федір. В.І. Вернадський у контексті доби: потреба нового прочитання. *Сучасність*. 2000. № 6; Моргун Ф. Незатребуваний геній Вернадського. *Рідний край*. 1999. № 1; Хорунжий Ю. Володимир Вернадський. *Урядовий кур'єр*. 2000. 13 лют.; Юрченко М. Заповіти академіка Вернадського. *Урядовий кур'єр*. 2000. 4 листоп.

ського», видання «В.І. Вернадський і Україна: з листування» у двох книгах. Академічну працю підготували співробітники Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. Представлений у ній новаційний епістолярний матеріал репрезентує листування В.І. Вернадського як з діячами науки та культури, які жили і працювали в Україні, так і з іншими вченими, з якими Володимир Іванович контактував в Україні, описував у своїх листах українські події або висловлював свої думки про них²⁰.

Як учений, як громадянин, непересічна особистість Володимир Вернадський досі є неосяжним. Дослідники слушно вважають, що «параболічного і багатогранного В.І. Вернадського вже після його смерті (1945 р.) було загнано у вузький коридор геології і геохімії»²¹. Оскільки стосунки науковця з більшовицькою владою були непростими, то його ім'я і наукові праці в Україні та Росії тривалий час не толерували, відштовхуючи від них наукову спільноту. Саме «відсутність для В.І. Вернадського ніші в тодішній ідеологічній системі»²², на думку Федіра Вольвача, відомого дослідника спадщини вченого, була причиною тривалої паузи у її вивченні.

Однак завдяки суспільним зрушенням віднедавна став доступним колосальний документальний матеріал з історії науки, наукової та суспільної діяльності вченого. Тому Володимир Вернадський потребує актуального прочитання, вивчення і наукового аналізу.

У пропонованій читачам книзі автор прагне бодай частково досягнути багатогранний, багатомірний простір життя і думки геніального вченого-мислителя, видатного сина українського народу. Тут проаналізовано драматичне, наповнене багатьма небезпеками життя В. Вернадського, його багатогранна подвижницька діяльність, спрямована на вихід Росії, України і всього людства на нові постіндустріальні рубежі розвитку. Неординарна особистість показана на тлі складної та суперечливої доби.

Автор висловлює глибоку вдячність співробітникам відділу історії України другої половини ХХ століття Інституту історії України НАН України, кафебри історії та етнополітики Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова, доцентам К.Д. Паршак, С.І. Тицькому, дружині — професору Ширяєвій Людмилі Миколаївні та синам — Святославу і Олександру за допомогу в підготовці цієї праці.

²⁰ В.І. Вернадський і Україна: з листування. У 2-х книгах. Кн. 1: А—І / НАН України, Коміс. НАН України з наук. спадщини акад. В.І. Вернадського, Нац. б-ка України ім. В.І. Вернадського, Ін-т архівознавства; авт. та упоряд.: С.М. Кіржаєв, К.Є. Новохатський, Л.М. Яременко [та ін.]; редкол.: А.Г. Загородній (голова), О.С. Онищенко (заст. голови), Г.В. Боряк [та ін.]. Київ, 2018. 572 с.

²¹ Воробйова Л.В. Володимир Вернадський і фізична економія. *Молодий вчений*. 2017. № 2 (42). С. 240.

²² Вольвач Ф. В.І. Вернадський у контексті доби: потреба нового прочитання. *Сучасність*. 2000. № 6. С. 83.

ЗМІСТ

5	ПЕРЕДМОВА
13	ВІД ДІДА-ПРАДІДА
27	ДИТИНСТВО ТА ЮНІСТЬ
43	УНІВЕРСИТЕТСЬКІ РОКИ
61	ЗАНУРЕННЯ В НАУКУ
89	МІЖ НАУКОЮ І ПОЛІТИКОЮ
117	ЗАХОПЛЕННЯ ПОЛІТИКОЮ
129	ПОВЕРНЕННЯ В НАУКУ
153	У ВИХОРИ 1917 РОКУ
167	ШЛЯХ ДО УКРАЇНСЬКОЇ АКАДЕМІЇ НАУК
191	НА ЧОЛІ УКРАЇНСЬКОЇ АКАДЕМІЇ
215	У НЕСПОКІЙНОМУ КРИМУ
247	«ПОЧУТТЯ РАБСТВА» І «СТАНОВИЩЕ КРІПАКА»
275	У ЧАСИ МАСОВИХ СТАЛІНСЬКИХ РЕПРЕСІЙ
307	ПІСЛЯМОВА
319	<i>ДОДАТОК. ІСТОРИКО-КРАЄЗНАВЧІ НОТАТКИ ВОЛОДИМИРА ВЕРНАДСЬКОГО</i>
337	ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК
347	ЛІТЕРАТУРА